

Dusík Anikó

A „nemzeti” kényszerítő ereje (Teleki László Kegyence)

Milyen mértékben játszhat szerepet a közösségi, nemzeti identitás problémájának túlértékelése a magyar irodalmi kánon alakításában? Ez az a kérdés, melynek körülményére az alábbi szöveg kísérletet tesz.

Kezdjük a történetet 1794-ben. Kármán József *Urániájában* ekkor jelenik meg *A nemzet csinosodása* című írás, illetve már az *Uránia* előszava is figyelmet érdemlő. Ebben az előszóban a szerző a „nemzeti karakter” fenntartása szükségességéről ír, és a szerethivaló magyar fülemülét állítja szembe az *idegen* „kanárimadár módos süvöltésével” (Kármán, 80).

Igaz ugyan, hogy *A nemzet csinosodása* már figyelmezteti az olvasókat arra, hogy a nemzeti írók a nemzetnek való udvarlás szándékával kényeztetik őket, s hogy „Ártalmas ez a szédítés”, de a szöveg nem kínál használható megoldást arra a kérdésre, hol, minek a segítségével vonhatjuk meg a határt az elítélendő udvarlás és az igazat szólás között. „...szóljon igazat, vagy hallgasson” – javasolja megoldásként a szerző, de nem tisztázza, mi az, ami *igaznak* fogadható el (Kármán, 85).

A nemzet csinosodása szerzője érzi, tudja egy működőképes, kánonképző norma nélkülözhetetlenségét s ezen belül tudatosítja, hogy a nemzetieskedés a nemzeti kérdések irodalmi szövegekhez való kapcsolása illetve ezen szövegeknek a tényleges esztétikumtól független túlértékelésének trendje/tendenciája torzulásokat eredményez – mégis, a magyarságot mint olyat szinte abszolút értéként jeleníti meg szövegeiben. „Nagy elsőse az nemzetünknek, a mit egy nagy tapasztalású és hivatalú férfiú egy alkalmatossággal előttem állított: Hogy az együgyű, kába személyek a magyar drámákban azért hasznavehetetlenek, mert ez a karakter nincsen magyarban” (Kármán, 87).

Húsz-harminc évvel később a magyar romantika újra megküzd ezzel a lezáratlan, tisztázatlan problémával: hol húzható meg a határ az érték és a frázispuffogató nemzetieskedés között? Használható választ erre a kérdésre azért sem tud adni, mert a romantika íróit körülvevő világ az irodalom „nevelő”, útmutató funkcióját az esztétikummal gyakorta egy szintre helyezett értékmutatóként használja az irodalmi alkotásokat minősítő korabeli szövegekben. Az így megjelenő problémával – az írói szerep ily módon történő definiálásával – már Kármán *Urániájában* is találkoztunk: „Az igaz literator... [Az] vezeti végre a népet a józan értelem kötelein a maga kötelességére, és a szív édes láncain a maga boldogságára” (Kármán, 113).

1826-ban azt írja Kölcsey, hogy „nemzeti lelkesedés híjával vagyunk” (Kölcsey, 269), s ő is az irodalomnak szánja azt a feladatot, hogy felébressze az érdeklődést a „régiségnek, nemzetiségnek s hazafiságnak emlékei iránt” (Kölcsey, 268). Kölcseynél az irodalom a szó legszűkebben vett értelmében is nemzeti ügy: „nemzeti hagyomány s nemzeti poézis szoros összefüggésben állnak egymással. (...) mert a nemzeti poézis a nemzeti történet körében kezdi pályáját...” (Kölcsey, 258).

A nemzeti Toldy Ferenc *Aesthetikai leveleinek* (1826-27) is egyik kulcsszava. A nemzeti eposz, a *Zalán futása* szerzője Toldynál a „nemzet repraesentánsa” (Toldy, 15), az eposz „nemzeti kincs” (Toldy, 10). Toldy *Zalán futása*-elemzésében a „charakter”-ek bemutatása központi jelentőségű. A „charakter”-ben feltételezett egyéninek Toldynál azonban a nemzethez és a hithez kapcsolt megkötései vannak: „minden karakternek három fő oldala van: t.i. melyet nemzetiségtől, másodsor melyet a hitvallástól kölcsönöz, s végre azon oldala, mely az individuum saját személyes karaktere. Ezen utóbbi kétség kívül igen fontos módosításokat vesz az elébbi két momentumtól...” (Toldy, 17).

Érdeemes megfigyelni, hogyan alkalmazza Toldy a „charakter”-rel kapcsolatos elméletét a *Zalán futása* két fontos magyara, Árpád és Ete esetében. Árpádnak „tulajdonképpen csak egy oldala van, vagy jobban mondva egy elementumból áll” – írja, „országot alapítani az ő küldetése” (Toldy, 31). Árpád tehát a nemzet egydimenziós atyja, bár ez így mégsem igaz, hiszen Toldy maga is korigálja ezt az állítást, mikor felhívja a figyelmünket arra, hogy Árpád országalapító törekvéseitől elválaszthatatlan hite. Tehát a „charakter” három fő oldalaként megszabottak közül Árpád rendelkezik kettővel. Csak egy hiányzik, az individualitás, de Toldy ebben felmenti a szerzőt, hisz Árpád egyedüli küldetése „országot alapítani” (Toldy, 31), ő az, aki „nemzete egész jövődó szerencsésjének kútfeje” (Toldy, 37).

Toldy a romantika szellemét, individualizmus-preferálását ismerve kénytelen feltenni a kérdést, miért nem ismerjük meg emberi oldaláról is Árpádot? Saját kérdésére adott válasza azt a kort jellemzi, amely az irodalmat továbbra is irodalmonkívüli, nemzeti, közösségi funkciók vállalásának tükrében olvassa: „Még az idő nem jött meg, hogy magának élhessen”, „Az ő szerelme népe és új honja szerelme” (Toldy, 44).

Ete Árpádnál valamivel összetettebb alakja a *Zalán futásának*, mert ábrázolásában a költő – írja Toldy –: „az emberről sem feledkezik meg” (Toldy, 45). Ezt az „emberit” Etében Toldy értékelésében mégis felülírja az a tény, hogy Ete „a legnemesb hazafi is” (Toldy, 45). Ete szerelmes (Hajnába); „istenén csügg” (uo.), s mégis az a legértékesebb benne, hogy mindent alárendel „a nemzet javának, s elébb nem él szerelmének, míg hősi kötelességeit be nem tölti” (Toldy, 45).

A nemzeti értékalakító és -módosító szerepének tisztázatlansága figyelhető meg Gyulai Pál *Katona József és Bánk bánja* című szövegében (monográfiájában) is. Az 1860 – 1882/83 – 1906/07 között alakult írás kategorikusan fogalmazva utasítja el – Katonára is hivatkozva – a „nemzeti dicsekedést” (Gyulai, 177), ugyanakkor azonban Gyulai arról ír, hogy a műnek – Katona *Bánk bánjának* – milyen fontos szerep jutott az „alélt közszellem élesztésében” (Gyulai, 185).

Ahogy tették ezt néhányan már Gyulai előtt is, ő is megfelelnek annak a megválaszolásáról, hol húzódik a határ, amely mentén szeparálhatóak lennének egymástól azok a művek, melyek az ősi dicsőség „dicsekedő emlegetésével” érnek el hatást, azoktól a művektől, melyek áldásos hatást fejtenek ki a közszellemre (mint pl. Gyulai szerint Katona *Bánk bánja* is).

A nemzet, a politika és az irodalom kérdései egymást feltételezik Gyulainál, hisz úgy látja, hogy a *Bánk bán* sikerében „a fejlődő politikai élet” fontos szerepet játszott, sőt, hogy „a politikai fogékonyság némi vezetője lön az aes-

thetikainak” (Gyulai, 187). Kármánra emlékeztető Gyulainak a nemzeti szellemet és nemzeti jellemet előtérbe toló értékskálája, mikor Gertrudis haláláról írva a királynak a drámában elhangzó szavait idézi: „Magyarok! Igen jól ismerem, szeretnek, / Enyimek! Hogy ily nemes szívekkel egybe / Férkezni nem tudtál Gertrudisom!” (Gyulai, 187).

Gyulai is a nemzeti fogalma köré építi a Katona-képet, ahogy tette ezt Toldy a *Zalán futása* kapcsán Vörösmarty esetében. Ezt írja Katronáról: „valódi nemzeti költő, ki drámaíróink közül egyedül vetett mélyebb pillantást a magyar történelembe, s rajzolt a tragédiában valódi magyar alakokat” (Gyulai, 196). Olyan fogalmakat használ, olyan fogalmakkal érvel az irodalmi mű értékeinek alátámasztására, mint: „magyar szív”, „a nemzeti fájdalom levegője”, „a szenvédő haza képe” (Gyulai, 196).

Toldy az irodalmi művek „charaktereivel” kapcsolatban hangsúlyozza a nemzet és hit szerepét, Gyulai pedig Katonára vonatkoztatva mondja a következőket: „egy pillanatra sem engedi kisiklani lába alól a földet, a haza szent földjét, de szemével folyvást az égre tekint” (Gyulai, 197).

Ebből a kontextusból sejthető, hogy azok a művek, amelyek nem kínálnak kellő fogódzókat a fentiek szellemében, fenntartásokkal teli (vagy inkább értetlenkedő) fogadtatásra számíthatnak; illetve szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a nemzeti, közösségi elvárásoknak közvetlenül nem megfeleltethető művek irodalomtörténeti olvasatai torzultak (torzulhattak).

Példaként hozhatjuk fel Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* értetlenkedő fogadtatását is. Kölcsey Bártfay Lászlóhoz 1831 áprilisában írt levele jellemzően mutatja be a *Csongor és Tünde* megjelenését kísérő csalódottságot: „Csongort olvasám Pesten; s mivel a drámai actio nem képzeleteim szerint ment, alkalmas hidegséggel. Itthon elolvasám másodsor magamban, s harmadszor ismét sógorasszonyomnak. Ezen harmadik olvasás megkapott. Ezer oda nem valók, és másképpen valók mellett is, *Csongor* kincs. Hidd el nekem édes barátom, a mi Vörösmartynk nagy költő, s ritkán nagyobb, mint a *Csongor* sok helyeiben” (Kölcsey, 993).

Ami különös figyelmet érdemel, az az, hogy Kölcsey Vörösmarty költőiségét hangsúlyozza, s hogy nem kéri rajta számon a hazafiúságot. Csongort nemzeti vagy vallási hovatartozás nem definiálja (determinálja!), ő csak szerelmes, s így pl. Toldy a „charakterektől” elvárható hármasságból csupán a „személyes” jellemzi őt.

A korrall alakuló értelmezések folyamatában a *Csongor és Tündét* a magyar népmesei hagyománnyal való kapcsolata a későbbiekben mintegy rehabilitálta és beemelte a közösségi, nemzeti karaktert elváró közegbe. A *Csongor és Tünde* így a magyar nemzeti romantika szignifikáns alkotásává lép elő a népi elem preferálásával, miközben hazai, magyar rokonait nem ott és nem úgy keressük, ahogy azt a romantika világlátása igazolná. Nem a világgal meghasonlott és szerelmével az éjszakába, az álomba (halálba?) kivonuló individualista alakját látjuk benne, sokkal inkább a legkisebb királyfiét, aki „boldogan él amíg meg nem hal”. Így suhanunk el olyan összefüggések felett, mint amilyen pl. a mű lényegi rokonsága a *János vitézzel* vagy *Az aranyemberrel*.

A *Csongor és Tündét* megértve nyílik meg igazán az értelmezés számára Teleki László *Kegyence* is. A *Kegyenc* ilyen olvasatban nem a közszellemet formáló *Bánk bán* rokona, hanem sokkal inkább az individualista *Csongoré*.

A *Kegyenc* főszereplője, központi figurája Maxim. Számára a császári hatalom megszerzése a jogaiban megsértett férfi egyéni bosszúja, s bármely esetleges közjó csupán mellékterméke lehet tetteinek. A *Kegyencről* írva Vörösmarty is a lángoló szenvedély és a hideg tettetés szélsőségségében ragadja meg Maxim alakját. Ennek ellenére Kemény G. Gábor 1960-ban, a Teleki-válogatás elé írt előszavában – kora szellemétől sem függetlenül, de a XIX. századot is felidézve – ismét a politikum felől keresi a *Kegyenc* olvasát: „A negyvenes évek eleje Pestjének hirtelen magyarosodó közönsége nemzeti ábrándjaiban megsértve érezte magát Teleki roppant drámai dübörgésű, leplezetlen szenvedélyektől áthatott »idegen világban« játszódó színműve látván, melynek történeti miliőbe állított politikai mondanivalóját nem ismerte fel” (Kemény G., 18).

Pedig a *Kegyenc* elsősorban nem politikai mondanivalójú darab. A szomorújáték Petron Maxim bűnének és bűnhődésének drámája. Bűne, hogy féltékeny és hiú. Büntetése, hogy míg az általa lenézett tömeg őt ünnepli, szeme előtt hal meg a felesége és a fia is. Mindkettőjüket eszközként használta bosszúhadjárata során s mégis velük szeretne ünnepelni. Halálukkal értelmét veszti mindaz, amit elért. Ezt igazolják a darabot záró szavai is: Maxim (a kétségbeesés sóhajával): „Egyedül!” (kívülről tartós zaj: Éljen Petron Maxim Caesar!) „Ne gúnyolj Róma!” (Teleki, 306).

Maxim individualista, szélsőséges érzelmeknek kiszolgáltatott ember. Nem a köz embere, s nincs olyan hitparancs, amely megakadályozhatná terve végrehajtásában. Júlia az oka s a célja mindannak, amit tesz. A hatalom megszerzése csak az ellenfél császári pozíciója által felkínált mellékterméke bosszújának. Maxim a személyes bosszúvágy miatt öli meg a császárt, s a szemet szemért elv alapján teszi szeretőjévé a császárnét, Eudoxiát. *Júlia a minden* Maxim univerzumában: „te voltál s vagy erkölcsöm, hitem, kincsem, üdvöm, dicsőségem, mindenem! Hogy érted az egész nagy birodalommal harcra merem kelni, – én, egyes gyarló ember – s azt legyőztem!” – mondja a haldoklónak (Teleki, 302).

A *Kegyencben* az én a szerelem okán küzd meg a világgal, s mert rosszul választja meg az eszközöket, bukása elkerülhetetlen. Emberi – s nem nemzeti – tragédia.

Irodalom

- Kármán József: *Művei*. Kiadja Abafi Lajos, Budapest, [é.n.].
 Kölcsey Ferenc: *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.
 Toldy Ferenc: *Összegyűjtött munkái. 8. kötet*. Kiadja Ráth Mór, Budapest, 1874.
 Gyulai Pál: *Katona József és Bánk bánja*. Franklin – Társulat, Budapest, 1907.
 Kemény G. Gábor: Teleki László. In: Teleki László: *Válogatott munkái I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961, 5-120.
 Teleki László: *Kegyenc*. In: Teleki László: *Válogatott munkái I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961, 212-309.
 Vörösmarty Mihály: *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.